

Ömər Faiq Nemanzadə publisist kimi

İradə MUSAYEVA,

filologiya elmləri doktoru

XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda milli şüurun oyanması və inkişafı, formalaşma prosesi, təbii ki, dünyada, xüsusən də Rusiyada və Qafqazda baş verən ictimai-siyasi, sosial hərəkət və inqilablarla bağlı idi. Azərbaycanda da liberalizm, sosial-demokrat ideyaların boy göstərməsi XIX əsrin sonu XX əsrin ilk onilliklərinə təsadüf etdi. Bu oyanma həm də Rusiyada, Qərbi Avropada və digər böyük mədəniyyət, elm mərkəzlərində təhsil alan ziyalılarımızın hesabına baş verirdi (Məsələn, Əli bəy Hüseynzadə Peterburq və İstanbulun ali məktəblərində, Əhməd bəy Ağayev əvvəlcə Peterburqda, sonra Fransada Parisin Sarbonna universitetində təhsil almışdı və s.). Həsən bəy Zərdabi, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Nəsim bəy Yusifbəyli, Yusif Vəzir Cəmənzəminli və başqa bu kimi mütəfəkkir milli ziyalılar modern dünya və onun siyasi, ictimai, sosial-mədəni həyatı ilə tanışlıqdan sonra əsrlərlə müstəmləkə zülmü altında dərin yuxuya getmiş xalqı cəhalət faciəsindən xilas üçün fədakarlıqla mücadiləyə başladılar.

Ömər Faiq Nemanzadə "Mən kiməm" (1917-ci il) məqalələrində yazırdı: "Ey qafqazlı türk, sən çoxdan İslam qeyrətini çəkirsən və bu qeyrətlə, hətta öz adını da itirmişdin. Sən İslam uğrunda o qədər çalışmış, əqidə qovğalarında o qədər zərər çəkmiş, o mərtəbə yorulmuşsan ki, axırda bu gün onların adlarını çəkmək istəməyib təkcə müsəlman olmaq xəyalına düşmüşsən... Zamanımızda, yəni din və əbədiyyətdən, cins və millətlərin hökm sürdüyü böylə bir çağda insan öz soy və millətini tanımamaq, daha doğrusu, özünü bilməmək ən böyük günahlardan, silinməz ləkələrdən biridir... məhkum millətlərin öz varlıqları, öz hüquqlarını saxlamaq iddiası ilə bu qədər qan tökülən bir vaxtda bizim özümüzü tanımazlıq bəlası, dərin düşünülürsə, qarayaradan da, onun çibənindən də daha acılı və daha zəhərlidir... Mən iddia etmək deyil, uca səslə bağırıram ki, biz özümüzü tanımırıq, biz öz millətimizin boş adını belə bilməyirik".

Ömər Faiq Nemanzadənin "Ey özündən xəbərsiz türk!" nidası İ. Nəsiminin "Ey özündən bixəbər qafil oyan!" - nidasını xatırladır. Ömər Faiq şiə, sünni, babı, şeyxi və s. onlarla təriqətlərə bölünüb kiçilmiş millətinin yaddaşını oyatmaq üçün onun tarixini, mədəniyyətini, dünya tarixində iz qoymuş dövlətçilik siyasətini, qəhrəmanlıq salnaməsini andırır. "Ey özündən xəbərsiz türk! Mədəniyyət əsrləri, nizam, idarə və asayiş üsulu "yasaq" qanunları hənzatı Bağdad, Şam, Paris və Londonda yox ikən, sən yurdunda var idi. Sən öz dadlı dilini cığırından çıxarıb bugünkü acınacaq hala salan ərəb əlifba və yazısından əvvəl sən göyçək əlifba və yazın var idi. Ey özünü itirir, unudur dərəcədə misafirpərvərlik, özgələrə hörmət göstərən türk, yaxşı yadına sal ki, sən ruhun, sən qanın, sən düşüncən, sən varlığın hənzatı sən özündə ikən sən bugünkü kimi dilsiz, yazısız, yəni milli nişanəsiz deyildin".

Bu səsləniş bizə həm də dünyaca məşhur qırğız yazarı Ç. Aytmatovun "Əsrə bərabər gün" romanında manqurtlaşmış, yaddaşını itirmiş oğula yalvararaq atasını, qəbiləsini, ailəsini xatırlatmaq istəyən ananın naləsini xatırladır. Övladı tərəfindən ürəyindən oxlanan Ana həm də unudulmuş vətən, millət anlamındadır. "Bu, ölümcül zərbə idi. Nayman-Ana dəvənin boynuna sinib ilişə-ilişə yıxıldı. Ancaq ananın özündən əvvəl başının yaylığı açılıb düşdü, havada bir quş olub çığıra-çığıra uçub getdi: Yadına sal kimlərdənsən? Adın nədir? Sənin atan Donenbaydır! Donenbay! Donenbay!"

Deyilənə görə, o vaxtdan Sarı-Özəkdə Donenbay quşu uçur. Donenbay quşu yolçuya rast gələndə onun yaxınlığında uça-uça səslənir: Yadına sal, kimlərdənsən? Kimin oğlusan? Adın nədir? Adın? Donenbay, Donenbay!" (Ç. Aytmatov. "Əsrə bərabər gün" romanından)

Ömər Faiq tarixin həmin zamanında xalqın mütəlak şəkildə millətpərəst olmasını zəruri hesab edir və tez-tez də digər xalqlarla (xüsusən rus və erməni, gürcü) müqayisələr aparırdı. "Bu gün eyidən-eyiyə qanıram ki, dini əqidədən sonra insanda doğan dünyəvi əqidələrin birincisi millətpərvərlik əqidəsidir, ictimai fəlsəfənin baş, özünü tanımaq fəlsəfəsidir, millətini bilmək elmidir. Millətpərəstlik əqidəsi özgə əqidə-lərin mərhələsi, keçididir. Vaxta ki, insan batil və xurafat əsirliyindən qurtulub özünü, özünün hüququnu bilməyə başladı, ondan mühit və ehtiyacın təsiri ilə hər nə qaydaya girərsə girsin. Bu halda ki, mövqeyimizə, mühitimizə, elmimizə, ehtiyacımıza bizim ən birinci əqidəmiz isə azad millətpərəstlik əqidəsi olmalıdır" ("Mən kiməm").

Ömər Faiqin 1900-1906-cı illər arasında müxtəlif mətbu orqanlarda çap olunan məqalələrindəki üslub, dil estetikası, ifadə tərzü müasirlərinin əsərləri ilə müqayisə olunarsa, onun bir çox ədəbi-bədii və publisistik yeniliklərdə sələf rolu etiraf edilir. Məsələn, 1904-cü ildə yazdığı "Biz də vaxta görə çalışaq" məqaləsində gələcək tənqidi realistlərin, satiriklərin yaradıcılıq estetikası özünü ilkinliyi ilə şərtləndirir. 1904-cü ildə hələ M.Ə. Sabir satirik məzmunlu qəzəlləri ilə məşhurlaşmamışdır. Haqverdiyev, C. Məmmədquluzadə və başqa "Mollanəsrəddinçilər" də Ömər Faiq qədər mütəmadi və məhsuldar şəkildə bu üslubda, bu dildə silsilə məqalələr yazmamışdır. Bir çox ideyalarda, məqalə tezislərində Ömər Faiq ideyaverici beyin rolu oynayırdı. Məsələn, aşağıdakı parçada ifadə olunan həqiqəti biz daha sonra digər tənqidi realistlərin, satiriklərin, xüsusən "Mollanəsrəddinçilər"ın nəsr və nəzm əsərlərində görə bilərik. Oxucuya ayna tutmaq, onu öz mənfəəti xarakterli, müti, xəstə təfəkkürlü, cəhalət içərisində mürgüləyən obrazından, portretindən iyrəndirərək maarifləndirmək metodu daha çox onun qələmində inikas olunurdu. 1904-cü ildə yazırdı: "Aman yarəbbi! Bizlərin bu dərəcə qafilanə, meymunca təqlidimizin bir misli daha bir millətdə tapılsaydı? Ev əşyamızı avropalılarınkına oxşadıb tez-tez dəyişdirdiyimiz, hər gün köhnələrinin yerinə təzələrini qoymağa çalışdığımız halda, bizlərin əsl həyatına, milli bəqamıza səbəb olacaq çürük qafamızı, kifli beynimizi, yaşlanmış fikrimizi, zəhərli adətlərimizi, meymunca təqlidimizi əsla dəyişdirmək, islah etmək istəmirik. Avropa əşyasına olan meylimizə, firəng malına olan məftuniyyətimizə, arzumıza baxsalar - tamam bir avropalıyıq. Amma maarif, mədəniyyət, cəmiyyət xüsusunda fikirlərimizi, əməllərimizi diqqətə alsalar - küfli bir fanatik, ən cahil

mütəəssib bir türkünstanlı, buxaralıyız. Bunlarla bərabər, ortada yad-əcnəbi surətində bir müsəlmanlıq sözü gəzib duruyor. Amma inanılsın ki, cümlənin sözü, iddiası həp bəhanə, yalançı sufilik, özgələri aldadıcılıq, cib doldurmaqlıq, qərz və mənfəətə xidmətdir" ("Biz də vaxta görə çalışaq").

Və yaxud, "Ağacı qurd içindən yeyər" ("Həyat" qəzeti, 7 avqust 1905, №65) adlı məqaləsində (1906-cı ildə bu adda başqa bir məqaləsi də çap edilib) Rusiya müsəlmanları məsələsini, yenə birləşməmək, böyük dərdləri prinsipiallıqla, konseptual şəkildə həll edə bilməmək bəlasını ortaya qoyur. Onun publisistikasında xüsusi cizgiləri ilə gözlərimiz önündə canlanan yatmış, tənbel və dünyadan xəbərsiz müti "müsəlman obrazı" var. Bu obrazın millət adına ümumiləşmiş xarakterik cizgiləri, mahiyyəti hər məqaləsində qarşımıza çıxır. Bu "müsəlman" milliyyətini, tarixini, keçmiş və gələcəyini, hətta dinini də doğru-dürüst anlamır. Bu "müsəlmanı" buradan durquzursan, gedib o tərəfdə yatır. Bu "müsəlman" bütün işlərini yarımçıq qoyur, o, öz ruhi-mənəvi aləmindən qopub və ancaq gündəlik dolanışlıq dərdi ilə uğraşan həşərat miqyasında kiçilib. Halbuki onun çox böyük keçmişi olub.

Həmin məqalədə də bir "müsəlman" "əmması" ortaya çıxır. Məlum olur ki, bir neçə ay əvvəl Rusiya müsəlmanları qəflətdən qəflətən ayıldıqlarını nümayiş etdirmək üçün canlanma yaratmış və hay-küylə müsəlmanların dərdinə dəvə axtardıqlarını göstərmək istəmişlər. Onlar Peterburqadək getmiş, müraciətlər hazırlayıb problemlərini dövlət şurasına, onun rəhbərlərinə təqdim etmişlər. Hətta onlarla üzbəüz görüşürlər də. Daha sonra isə bu barədə məlumatları paytaxt mətbuatında çap da etdirirlər.

Müəllif ironik dillə yazır ki, o qədər sevindik, o qədər ümidləndik ki, elə bildik zəif vücutumuza qüvvət gəldi, hər tərəfdən qulaqlarımıza "islah-reforma" kəlmələri dolurdu. İnanırdıq ki, yaralarımız sağalacaq. Qəlbimiz fərəhdən, ümiddən genişlənmişdi və s.

Bir qığılcım, Rusiya müsəlmanlarının ayağa qalxaraq haqlarını, hüquqlarını tələb etməsi hadisəsi çox böyük başlanğıclar üçün vəsilə olmaqda idi. Hətta digər bilikli müsəlmanlar da bir araya gələrək millətin, din qardaşlarının halından xəbər tutmaq, dərdlərinə şərik olmaq mücadiləsinə qalxdı. Müsəlmanlar arasında həmrəylik, dostluq, ülfət yaranmağa başladı. Millətin vəziyyətini analiz edən vəkillər, ziyalılar "millətin ehtiyaclarını, qara dərdlərini ağ kağızlara köçürdülər".

Müəllif ilk addımın möhtəşəmliyini təkcə publisist kimi deyil, həm də yazıçı kimi bədiiləşdirir. Süjetin başlanğıcı çox fərəhləndiricidir. Lakin milli psixologiya, siyasi, ictimai amillər, fərdlərin sonrakı addımlarına əngəl ola biləcək obyektiv səbəblər finalı uğursuz edə bilər. Bu uğursuz finala qalib gəlmək üçün prinsipiallıq, mübarizlik, ısrar, sonadək mücadilə qəhrəmanlığı mütləqdir. Təkcə müraciət qəbul edib, söz sahiblərinin qəbuluna düşmək və bu barədə mətbuatda məlumat yaymaq yetərli deyil. Ona görə də hadisələri həssaslıqla izləyən Ömər Faiq elə həmin məqaləsində sual edir: "Sonra? Sonra nə olacaq?"

"Bəli, hamımız gözləyirik. Abrazovannımız, alimimiz, ruhanımız, hamımız gözləyirik. Heç kəsdə ciddi hərəkət, işinin dalına, peşinə getmək yox. Guya Peterburqa, Tiflisə vəkillər

göndərib ərzi-hallar verməklə hamı borcumuzu, işimizi qurtarmış hesab edirik. Aman, nə yaman xəsiyyətimiz var. Bir işin, bir tədbirin sifdəsində cuşə gəlirik, barıt kimi alovlanırıq, göylərə qalxırıq. Lakin çox keçməyir ki, yenə sükutlaşıq. Yenə sönürük. Yenə diblərə enirik. Xüsusi işlərimiz kimi ümumi işlərimizi də "Allah kərim" quyusunun lap derin yerinə tullayırıq. İştə bu qəflətimizdən, bu bədbəxtliyimizdəndir ki, verilən ərzi-hallardakı bəzi istəklərimizə acı-acı cavablar alırıq da, xeyrimiz belə olmayır".

Elə həmin məqalədə oxşar və çox əhəmiyyətli daha iki məsələdən danışır. Qəribədir ki, elə o zamanlarda da Ömər Faiqin də dili ilə desək, "ölüm-dirim məsələmiz olan maarif və məktəb məsələmiz xüsusi şüarlarla qurtarıldı". Bu sahədə də müsəlmanlar elə hey cavab gözləyir. Müəllif hətta "biz hələ ağzımızı açıb cavab, ümid gözləyirik" – deyir.

Ömər Faiq Nəmanzadənin bir ziyalı kimi əqidə, əxlaq və mənəviyyatında təəssübkeşlik, fədakarların səsi, harayı ola bilmək və qoruyuculuq xüsusiyyətləri vardı. O, "Molla Nəsrəddin" jurnalını hücumlardan müdafiə, təbliğ etmək mücadiləsini də üzərinə götürmüşdü.

Ölümündən bir az əvvəl, 1936-cı ilin may ayında "Molla Nəsrəddin" nədir?" adlı məqaləsini yazır. Bu xatirə yazısında o "Molla Nəsrəddin"-in yarandığı tarixi şəraiti və jurnalın nəşr tarixçəsindən, özündən və Cəlil Məmmədquluzadədən bəhs edir, Tiflis siyasi-sosial mühiti, Tiflis türk əməkçilərinin 1903-cü ildəki tətilərdə iştirakı, yenə Tiflisdə 1905-ci ildə erməni-müsəlman qırğını haqqında məlumat verir.

Məqalədə tez-tez "iki yaxın yoldaş" ifadəsi işlədilir ki, burada da o özünü və C. Məmmədquluzadəni nəzərdə tutur. "On-on beş illərdən bəri maarif yolunda çalışan və son illərdə Tiflisdəki inqilab hərəkət və nümayişlərində qələmləri ilə, vücudları ilə iştirak edən iki yaxın yoldaş bu ağır vəziyyətləri boyunlarına götürməyə bir növ məcbur oldular. Və bu məcburiyyətlə bir qəzet və ya jurnal çıxarmaq fikrinə düşdülər".

Maneələr isə həddindən çox idi. Maddi və mənəvi köməksizlik, əhalinin qəzet oxumamaq verdişi, eləcə də həmin zamanlarda ortada olan, böyük həcmdə çıxan "Həyat" və "İrşad" kimi gündəlik iki qəzet də var idi. Təbii ki, sonralar da məlum oldu ki, bu qəzetlər "Molla Nəsrəddin"-in dediklərini, yazdıqlarını, göstərdiklərini edə bilmirdi. Həmin qəzetlərin dili ağır, senzurası kəskin idi. Eləcə də "Həyat", "Tazə Həyat", "İrşad", "İqbal", "Füyuzat", "Bəhlul" kimi zənginlərin maddi vəsaiti hesabına çıxan mətbu orqanları "həqiqəti göstərməkdən qorxan, gödək ömürlü" qəzetlər adlandırır. "Molla Nəsrəddin"-i isə yarım əsrlik zamanın şahidi, təlatümlərdən doğulmuş "inqilab yavrusu", "Azərbaycanın, Gürcüstanın, Ermənistanın, Türküstanın, İranın, Rusiyanın və hətta xaricdəki bir çox koloniyaların hallarından xəbər verən bir tarix" kitabı hesab edirdi.

"Ancaq o iki yoldaş anlayırdı ki, ruhani vaizlərlə dolu, ağır dil ilə yazılı, həqiqəti bildirməkdən qorxan, inqilabçılıqdan uzaq olan bu qəzetlər, avam da olsa, kütlənin arzu və ehtiyacını ödəyə bilməz".

Jurnalın adı üzərində də birlikdə düşünüb qərara gəlirlər. "O iki yoldaş" bilirdi ki, adın özü də bir ismarıq, bir işarədir. "Oxucu haraya gedəcəyini, nə ala biləcəyini qabaqcadan bilmək

marağını bəsləyəndir. Buna görə də bir çox adlar sadalanıb tullanandan sonra "Molla Nəsrəddin" üstündə dayanıldı".

Ömər Faiq "Molla Nəsrəddin" adı ilə oxucunu cəlb etməyin psixoloji izahını maraqlı şəkildə çatdırır: "Oxucu düşünə bilər ki onda gülməli hekayələr, əyləncəli söhbətlər, ibrətli sözlər var. Hələ üstəlik olaraq bir də gülməli şəkillər".

Bu adı Tiflisdə çıxan "Kukareku" jurnalından götürdüklerini də etiraf edən müəllif "Molla Nəsrəddin" adının "Kukareku"dan daha münasib, daha xoşagələn olduğunu da yazırdı. C.Məmmədquluzadə və Ömər Faiq 1906-cı il fevralın 21-də Tiflis qubernatoruna ərizə ilə müraciət edərək "Molla Nəsrəddin" adlı satirik-yumoristik jurnal çıxarmasına icazə istəmişdilər. Tiflis qubernatoru idarəsindən yazılan sənəddə jurnalın proqramı belə qeyd olunmuşdur: 1. Məqalələr. 2. Kəskin tənqidlər. 3. Felyetonlar. 4. Məzhəki şeirlər. 5. Məzəli teleqramlar. 6. Satirik hekayələr. 7. Lətifələr. 8. Poçt qutusu. 9. Məzhəki elanlar. 10. Xüsusi elanlar. 11. Karikaturalar və illüstrasiyalar.

Jurnalın ilk sayını hazırlamaq üçün 100 manat borc pul tapan dostlar gecə əl makinasını hərlədəcək adama pul çatmadığı üçün (100 manat çapxana, litoqrafiya, kağız, şəkil çəkən, mürəttib xərclərinə istifadə edilmişdi) həmin gecəni səhərə qədər yatmayıb əl makinasını özləri hərləyib birinci sayı çap etmişdilər.

Üstlərinə yığılmış borclardan, köməksizlikdən və cahil oxucu kütləsindən, tənqid etdikləri tiplərdən alacaqları reaksiyadan qorxaraq narahat olan Ömər Faiq və Cəlil Məmmədquluzadə jurnalın ilk sayı çıxan gün hədsiz həyəcanlı, hədsiz pərişan olub. Ömər Faiqin də qeyd etdiyi kimi, həyatlarının ən ağır imtahanını yaşayıblar.

Lakin sübh tezdən Tiflisin Şeytanbazarına göndərilən 30 nömrə çox tez satılıb qurtarır.

"Molla Nəsrəddin"in oxunmasını, sevilməsinə, uzun illər işıq üzü görə bilməsini Ömər Faiq "heç bir türk qəzet və jurnalına nəsib olmayan bir müvəffəqiyyət" hesab edirdi.

Aydındır ki, sonralar jurnala qarşı təqiblər, sensor müdaxilələri, jurnalın bağlanması halları çox oldu. Hətta müəlliflər tez-tez (daha çox 1907-ci ildə) həbs və sürgün edilirdi. Lakin mübariz "iki yoldaş" əqidələrindən dönmədi.

Ömər Faiq də bildirirdi ki, jurnala olan rəğbət ancaq və ancaq geniş kütlə tərəfindən idi. Bəylərdən, dövlətçilərdən, ruhanilərdən isə əmək-əmək söyüş, lənət və hədə kağızları alırdılar...

Bu gün də çox zaman polemikaya səbəb olan "Molla Nəsrəddin"i daha çox kim ərsəyə gətirib? - sualına elə Ömər Faiqin bu yazısında aydınca cavab tapırıq. Onu da qeyd edək ki, jurnalda çap olunan karikaturaların, bir çox məqalələrin mövzusunı Ömər Faiqlə C.Məmmədquluzadə birlikdə düşünüb verirdilər. Hətta bu birgə fəaliyyətin nəticəsidir ki, bu gün "Molla Nəsrəddin", "Mozalan", "Lağlağı" və s. imzalar mübahisə doğurur, bu imza ilə yazılan məqalələrin həqiqi müəllifi dəqiq bilinmir.

Ömər Faiq bu jurnalın mütləq tədqiq olunmalı olduğunu vurğulayarkən onu ərsəyə gətirənlərin də kimlər olduqlarını konkret şəkildə qeyd edir: "Bunların birincisi Mirzə Cəlildir, Naxçıvanda duz satan fəqir bir baqqalın oğlu olub, iyirmi yaşlarında Qori darülmüəllimini qurtarmış, on ilə qədər Nehrəm kəndində müəllimlik etmişdir. Mirzə Cəlil kənddəki müəllimlik vaxtında özündə olan böyük bir istedad ilə kəndlilərin bütün düşüncələrini, təbiətlərini, yaşayışlarını yaxından öyrənmiş, daha orada ikən cürbəcürə adlarla gördüklərini gözəl bir surətdə təsvir etmişdir".

O daha sonra C.Məmmədquluzadənin Nehrəmdəki müəllimliyindən, İrəvanda dövlət qulluqlarında olarkən hökumətin zülmünü, xan, bəy, ruhanilərin əziyyəti və rəzalətlərini görməsindən, onları yazılarında ifşa etməsindən söz açır.

Özü haqqında isə yazır: "Bu iki yoldaşın o biri isə Axiskada (Axalsix) Azgur kəndində Neman adlı birinin oğlu olub kiçik yaşında ikən İstanbula qaçmış, orada Darüşşəfəq ali məktəbini qurtarmışdı. Bir-iki il də hökumət qulluğunda olub, Sultan Əbdülhəmidin istibdadını yaxından dadmış, inqilabçı gənc türklər qrupunda çalışmış, siyasi töhmətlə düşmən ediləcəyi vaxt Qafqaziyaya qaçıb gəlmişdi".

1893-1903-cü illər arasında Axalsixdə, Şəkidə, Şamaxıda müəllimlik etməsini, bəylərin, ruhani və şeyxlərin xalqın başına gətirdikləri bəla və zümlərin şahidi olmasını, siyasi ittihamlar əsasında dəfələrlə həbs və sürgün edilməsini də bu yazısında ifadə edir.

C.Məmmədquluzadə ilə özünün hansı istiqamətlər üzrə təcrübə qazanmasını, dünyagörüş və jurnalda konseptual mövzularla çıxış edə bilməsi, ideya istiqamətini müəyyənləşdirməsi məsələsini isə belə izah edirdi: "Bu iki pedaqoq və psixoloq yoldaşdan biri Naxçıvan, İrəvan tərəflərini - şiə aləmini, o biri isə Şəki, Şamaxı, Gəncə, Bakı tərəflərini - sünni aləmini, şeyxlik büsatını, Türkiyə və Rusiyə müsəlmanlarını yaxşı öyrənmiş və sırası gəldikcə onlara olduğu kimi göstərmişlərdi".

Çox qəribədir ki, repressiyanın ağır zamanında (1936-cı il) yazdığı bu məqaləsində gələcək nəsillərə "Molla Nəsrəddin"-i tədqiq etməyi, öyrənməyi, qiymətləndirməyi tövsiyə edirdi. Halbuki, sovet hökuməti 1930-cu illərdə bu jurnalı nüfuzdan salmaq, ondan mənfi təbliğatlar vasitəsi kimi istifadə etmək istəmişdi. Repressiya, güllələnmə ərəfəsində olan Ömər Faiq yazırdı: "Hər halda "Molla Nəsrəddin" jurnalı yarım əsrlik inqilabi, ictimai bir həyatı tədqiq üçün lazım olan tarixi mənbələrdən biridir ki, indiyə qədər bunu hələ bir kimsənin layiqilə tədqiq etdiyi yoxdur. Halbuki, inqilab və maarifimiz namına onu ciddi tədqiq mütləq lazımdır".

تفلیس ده ۱۹۰۳ ه قمر ۲ آراسیرا ، قورماقورما ایدیلین کوجوک دگوده کی تعلیل لر
 ۱۹۰۴ ده باشکاداق بیومکده یوز دوندو . هلد ، دوشکونده کی دعای « ایقون » طرا
 امید باغلیان چاییزم عسکرلرینک باوندلار قازق سنیط مغلوبیت ، بیومکده اولان انقلاب
 داحا بن بر قوت وره ده کی ۱۹۰۵ مانیشتی میدان کترنکده ، اونک داحا زیاده بیومکده بول (آجور)
 بوانقلاب خایستنه ، تفلیس تور که اکیجیمرینک - طبع کوز له نین - اشتراکلار کی ،
 حکومت کوزونه این بر اون کین باندی . بونا کوره حکومت آزاد کی صنف فار داشلفی ، کلدجک
 ده کی انقلابک تابا غنی آلمان ایچون تفلیس ده ۱۹۰۵ کی آفرینک تور کی ساریغ قیرغینی چیقاردی .
 انقلابی بونکده بایرمان خیالینک بولوندو . لالین ، برید آلمات شیطانیقلارلا اولد بویوک سیلک
 تابا غنی آلمان محکم دکلک .
 بر طرف دان ، چاییزم نیک سریم له سوب اوزدو ایترمسی ، اقتصاد جرائت ، آجور
 سفالک آرماسی ، دیگر طرف دان انقلابک آلتین لیتن سوب بیومکده هرکس ده
 بر صیجان ، بر قازق او باندیری . کمریش کندی مبارزه ه هاغزلاق ایچون بین واسطه کوه
 مراجعت احتیاج کوردوندو که بونلار داین غزته و شور و حال لاردی .
 تفلیس ده کی قوشولار بر باین احتیاجی تیزه باش دوشوب بین لیبه وال غزته لر ،
 « قورمه تو ! » کی سول ژورنال لار چیقارما یا باشلادیلار . بانی باشکاداق ~~بیومکده~~
 بوانقلاب حرکتی ، بوانقصادی جرائت بونلار بون تور کی اکیجیمرینه ده نایر سوز قاطا بیلردی .
 جودنه بزه قوشولار بونلار بر کوردو بر محیط ده ، بر اودا قاورولوردق . بون قوشولار دان
 داحا جوت اذن چاییزم دیوید مبارزه ایچون بزم ده بین واسطه کوه باییشما غمز بر احتیاج اولاراق
 قازقیزا چیقاردی . بوانقصادی احتیاج ایبه هر اکیجی نیک ، قصیده هر انقلابی خیالی نیک بونینا
 بر وظیفه اولاراق دوشوردو .
 ایستنه ، اون - اونیشی ایللار ده بون معارف بولندا هالیک و سون ایللار ده تفلیس ده کی
 انقلاب حرکت و خاییشلرینه تکلیمید ، و جورلایید اشتراک ایدن ایکی پایتق بولداش ، بوانقروطنی
 بونلار داحا کورتور میر بر نوع مجبور اولدولار . و بومجیدرتله بر غزته ویا ژورنال چیقارماق نکرینه دوشوردو .
 لاکین بونلار اولاراق باشلاریندا ~~محیط~~ داندی بر خیال اولاراق ارجوب دور دو . بوندو ،
 حقیقته چورمک ، اولار ایچون جوت دا بونکول دکلک . چونکه اولار کی نه عادی قوتلری ، نه ده
 معنوی کومجیدی واردی . اکرینده آجات بون بر هایه خانه ، اودا ، ایرمنی - تور کی قیرغینی نایر
 ایکی آیدل یون باغلی . بورج ، آلمان ، ایست کورمک ده چینون . تجارت دورمست ، کلیم کیدین
 کیدیت ، طبع کیم ده یارینکی حال دان این لیک یون .

"O, "Molla Nəsrəddin" redaktorunun sağ əli idi. Jurnalın materiallarının hazırlanmasında, poliqrifik məsələlərin həllində, müxbirlər, müvəkillər və oxucularla əlaqədar işlərdə yaxından iştirak etməkdən əlavə, mahir bir jurnalist kimi müxtəlif satirik yazılar - felyeton, dialoq, xəbər, elan, lüğət və s. firmalarda əsərlər yazıb çap etdirirdi. Onun publisistikasının bütün müsbət, yaxşı cəhətləri "Molla Nəsrəddin"-in təmsil və ifadə etdiyi inqilabi-demokratik ideyalarla bağlı idi".

(Ə.Mirəhmədov. Azərbaycan jurnalistləri və nəşirləri. (Ensiklopediya). Bakı, "Ərgünəş", 2013, 272 səh.)

Ə.Mirəhmədov Ömər Faiqin oğlu K.Nemanzadənin xatiratından götürdüyü maraqlı faktı da diqqətə çatdırır: "Molla Nəsrəddin"-in nəşri ilə əlaqədar çətinliklər anamın yadına düşəndə həmişə Mirzə Cəlillə atamın o illərdəki fədakarlığına heyran qaldığını söylər və onu da gizlətməzdi ki, "Molla Nəsrəddin" çıxmağa başlayan gündən biz bir xoş gün görməmişik, daim Faiq qayğılı, yorğun, ehtiyac içində olub; onu dəfələrlə təqib və həbs ediblər!"

Jurnal 1908-1909-cu illərdə dəfələrlə bağlanmaq təhlükəsi ilə üzləşdi. Həmin vaxt Ömər Faiqi doqquz günlük həbs etdilər. Lakin qısa bir zamanda "Molla Nəsrəddin" bir məktəb, üslub, ədəbi-bədii, publisistik estetika yarada bilmişdi. Həm də çoxlu düşmənlər qazanmışdı. Mirzə Cəlilin öldürülməsi ilə bağlı şayiələr yayılanda (1908-ci il) "İrşad" qəzeti yazırdı: "Bir-iki nəfər Məmmədquluzadələrin, Nemanzadələrin ölümü ilə elə bilirsiniz ki, "Molla Nəsrəddin"-i öldürəcəksiniz?"... Bunu biliniz ki, "Molla Nəsrəddin"-i öldürmək mümkün olsa da, molla-nəsrəddinçiliyi öldürmək olmaz".

Hətta jurnalın iki min tirajla çap olunan ikinci sayı qırmızı şəkillərlə çıxdığına görə (qırmızı rəngi bolşevizmin simvolu kimi qəbul etmişdilər) Bakı Polis İdarəsi tərəfindən müsadirə olunması faktını vaxtilə mətbuat işıqlandırmışdır. Ü.Hacıbəyov "Filankəs" imzası ilə çap etdirdiyi "Oradan-buradan" felyetonunda bu barədə yazırdı: "Pristav mənəbəinə çoxdan göz dikmiş... okoloqnik cənabları qırmızı "Molla Nəsrəddin"-dən hürküb, binəvanı konfiskovat edibdir. İndi zavallı "Molla Nəsrəddin" dustaqdır. Həbsxanada oturub, öz-özünə fikir edir: əcaba,ərbabi-hökumət bu qırmızı şeylərdən əcəb yaman hürkürmüş". ("İrşad" qəzeti, 1906)

"Molla Nəsrəddin bağlandı" ("İrşad" qəzeti, 1907) məqaləsini başqa imza ilə yox, məhz öz adı ilə (Ömər Faiq Nemanzadə) yazan müəllif 116 il öncə azad söz üstündə ziyalıların başına gətirilən müsibətli səhnələri səmimi və təbii şəkildə ifadə edir. İş otağında oturub millət dərdi ilə uğraşan Ömər Faiq qəflətən eyvanda səs-küy, qışqırtı eşidib həyəcanlanır və ürəyində yenə hansısa bir donos yazan müsəlmanın şərinə düçar olduğunu fikirləşirdi ki, pristavla qarşılaşır.

"Danos şərlərinə çox düçar olduğumuz üçün pristava gülə-gülə dedim: "Genə nə var?"

Dedi: "Bir zad yox, ancaq qubernator buyurur ki, "Molla Nəsrəddin" idarəsi və "Qeyrət" mətbəəsi bağlansın".

İndilik çarə nə: Ağa deyir sür dərəyə, sür dərəyə. "Molla Nəsrəddin" bağlandı, lakin mətbəəmiz öz işinə davam edir".

Ömər Faiq yenə analiz edir, situasiyanı öz təhlilləri əsasında aydınlaşdırır. Millətin qeydinə qalmayaraq ancaq donosbazlıqla məşğul olan, sapı özümüzdən olan, özünü millətpərəst kimi təqdim edən, arxada isə başqa iş görən "millətçilərə" işarə ilə mətləbi anladır. "Bildim ki, müsəlman donundakı islam xainləri "Molla Nəsrəddin"-in 22-ci nömrəsində ayıların, qurdların, aslanların parçalanmış islamı qapıb yeməkləri barəsindəki şəkilləri əldə dəstəvuz edib "Molla Nəsrəddin"-i hökumətə asi göstərən alçaqlar nə cür müsəlmanlardır". Müəllif onları "cəhalət

babaları", "bişüür müstəbidlər" adlandırırdı. "Biçarələr elə güman edirlər ki, "Molla Nəsrəddin" bağlanmaqla onların eyibləri örtüləcək".

Ömər Faiq bu mövzuda "Açıq sözlər" məqaləsində də ("İrşad" qəzeti, 1907) söhbət açırdı. O bildirir ki, cəhalət tərəfdarları olan zülm xadimləri millət əleyhinə fəaliyyət göstərən mənfəətpərəstləri tənqid edən, onların karikaturalarını əks etdirən məcmuənin bağlanmasını istəyir və bunun üçün çox çalışırlar. Hətta hicabla bağlı fikirləri bəhanə edib camaatı mətbu orqanlardan uzaqlaşdırmağa cəhd edirlər. Burada xalqın avamlığı, fitnəkar işbazların isə "fərasəti" açıqca müşahidə edilir. "...bununla bir para avam camaatı kor və qafil buraxıb öz mənfəəti-şəxsiyyəsi mənzuri ilə hökm fərmanlıq sürmək istəyirlər".

حکومت استبدادینک هر دور لو ظلم و حقینست لایقلا اینست ادرکه ننگه برابر اوز نفسنده
سینا مشی، سیاسی مترجمه دفعه لر له حبس و سورگون ایله بدیشد.

بدایینک یتیمخانلوق و بیسبالوق یولدارلار این بیلون تخمیدان، ایروان لکونلارین، سقید عالین
اویسی ایسه سکی، شافق، کلبه، باکو لکونلارین، سن عالین، شیخ قن بطلین، نوری
و روسیه صحنه لارین یاقتی ادرکه نمشی ویراس کلبه کیم اولدوغی کیم کدسترش لدر.
دیجک اولار که ملاء المیرین، بویوک نصرت کیم اوزون مدتیق و معلومات ایله میدان
کلیت عیون و انقلاب بر ایدر. بو، حیات، ییک حیات، ارشاد، اقبال، قیوضات
بهره لول کیم دولته لریک ایمان لریمه حیوان، انقلابان، حقیقتی کدسترش لکون قدرقان
عادی صحنی و کورد کیم عمر لو بر نورمال دکلدر. روسیه انقلاب حرکا تنده، حضور
تقلید ده کی دالفا لاری ارامینده دوغمت بر انقلاب یادر و سورد. 1880 ده
اعتقاد یاریم عیون بر زمانیک. اوزون اجتماعی بر حیانتک رنگین تاریخیدر. صم،
بالینر بر اوزر باریمایک دکل، اوقوش کدسترش لک، ایرنستانک، قدر کیمایک، ایرانک
روسیه نیک و حنا خارجه کی بر جوت فالوینا لارک حال لاریندن خبر ویر بر تاریخیدر.
هر حال دالفا المیرین نورمالی یاریم عیون انقلاب اجتماعی بر حیانت
مدتیق ایچون لازم اولان تاریخ منبع لریک لریک در که ایچوی قدر بونو آیدر
کیمینک و لایقید مدتیق ایچویک جودر. فالوکه انقلاب و معارضه ناسنا اوز
جنتیق ملکت لازمدر.

25/7-76
عشر فاش

ملک، باشند باستان تاریخ حیات
اوند، باغ کور، ایکی بر صحنیک
هکدریک ظلم و معنی قات قات
نه کتر مش باشینا دولت و دیون.

Bir çox məqalələrində olduğu kimi, bu yazısında da Ö.Faiq bir neçə məsələ qaldırır. Xarici məktəblərdə uşaq oxutmağın əleyhinə çıxanları sorğu-suala tutur. Hökumətdən milli məktəb, mədrəsələr, ali məktəblər istəməyən adamlar tələb edir ki, "Xarici məktəblərə övladınızı verməyin!".

Xaricdə təhsil alanlarla ruhani təhsili alanları müqayisə edəndə isə statistik məlumat təəccüb doğurur. Dinindən dönənlər, xalqa xəyanət edənlər, "babı" olanların əksəriyyəti məmləkətdə təhsil alanların arasından daha çox çıxarmış.

"Lağlağı" imzası ilə yazdığı "Ətiqə" ("Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1911) məqaləsində isə qəzetlərin mahiyyətini, bəzi mətbu orqanlardakı köhnəpərəstliyi, aktuallıqdan uzaqlığı, müasir cəmiyyətin inkişafı naminə heç bir gərəкли maarifləndirmə işi aparmamasını tənqid edirdi. Məqalədəki tənqid "Molla Nəsrəddin" sayəğı üsubla yazılmışdır.

Bizim qəzetlərin əcnəbi bir şəxsin əlində dəstə ilə cəmlənməsi hadisəsini nəql edən müsəlman müəllif heyrətlənir. Əvvəl sevinir ki, bir ingilis bizim qəzetlərə belə maraq göstərir. Səbəbini ondan soruşanda isə bizim qəzetləri "ətiqə" kimi topladığını eşidir. Yəni qədim, köhnə eksponat kimi muzeydə saxlayacaqlarını bəyan edir. "Bu söz bizim üçün həqarətdir. Nədən ötrü bizim təzə qəzetləri köhnə mallar, paslanmış paxır pulları ilə bərabər tutursunuz? Halbuki bizim qəzetlər də qonşularımızın qəzetləri kim hər şeydən yazır, hər şeydən bəhs edirlər".

Qafqazı başdan-başa gəzən ingilis qafqazlıların ictimai-siyasi, sosial problemlərinin çox olduğu bir zamanda az qala üç əsr əvvəllərin məsələləri ilə bağlı din bəhsləri, mübahisələri ortaya atan qəzetləri tənqid edir. Dindarlarımızın başqa dinlərdə olduğu kimi ancaq dua, əxlaqi davranışlar, iman və vicdan məsələləri ilə məşğul olmadığı, ruhanilərimizn məişət səviyyəsindəki nəsihətləri ilə əsrlərlə baş saxlamağımızı fəxrlə deyən müsəlman etiraz edir: "Biz hər addımımızı min üç yüz il əvvəl gələn şəriətimizin öyrətdiyi kimi və hər işimizi ruhanilərimizin buyurduğu kimi tutmaq istəyirik. Eyib olmasın, bağışlayınız: döşəkdə yatıb qalxmağı, hətta ayaq yoluna getməyi də gərəк şəriətdən öyrənək. Bu səbəblə din bəhsləri və nəsihətləri bizim üçün eyni nemət və böyük səadətdir".

Fakt və tarix, problemin aktuallıq tərəfinə daima önəm verən, diqqət yetirən müəllif bu məqamda da məqalədə qaldırdığı problemi konkret misalla ön plana çəkir. İngilisin çantasından çıxardığı qəzetlər haqqında oxuyuruq: "Burhani-tərəqqi", nömrə 131: "Qəzetə oxuyan adamın imaməti caizmi?"

"İşiq" nömrə 1: "İstanbulda bir türk xanımı fotoqrafxanaya gedib üzüaçiq şəklini çıxartmaq istəmiş. Lakin polis döyüb fotoqrafxanayı dağıtmış(?) və xanımı divanı hərbiyə (?) vermiş".

"İdarədən: islam xanımlarının şəriəti-islamdan kənara çıxmamaları əlzəmdir".
"Bəyanül - həqq". "Bizim nıcat və səadətimiz təməssük edib ondan bir qıl qədər ayrılmamaqla olacaqdır" və s.

"Ətiqə" məqaləsi ilə həmkarlarına dərs verən Ö. Faiqin bu məqamda həm də bir publisistika tənqidçisi, tədqiqatçısı olması faktını görürük.

Ömər Faiq "Molla Nəsrəddin" jurnalında "Dəli" imzasıyla "Qorxuram" adlı məqaləsini yazır (1907). Bu da göstərir ki, o, XX əsrin əvvəllərində mətbuat sahəsində baş verən digər hadisələrə açıqgözlülüklə, huşyarlıqla baxan və həmin məqamları satirik tərzdə işıqlandıra bilən müəlliflərdən biri idi.

Məsələn, "İrşad" qəzeti ilə bağlı həmin dövrdə həyata keçirilən bəzi siyasi gedişləri tez anlamış və həmin məqalədə bu barədə fikrini ifadə etmişdir. "İrşad" yatan kimi bir neçə gün müsəlmanlar başladılar haray-dad eləməyə ki, "ay aman, qoymuyun "İrşad" əldən getsin!".

Müəllif qeyd edir ki, həmişə bu barədə eşidəndə qorxurdum. Nədən qorxduğunu isə heç kimə demirmiş. Sonra məlum olurmuş ki, İrəvanda, Bakıda, Şuşada, Naxçıvanda Vladıqafqazda, Gəncədə və başqa yerlərdə "İrşad" üçün pul toplayırlar. Daha sonra isə "Təzə həyat" qəzetində "İrşad"ı tərifi etməyə başlayırmışlar. "Həqiqət mən çox qorxurdum. Qorxurdum ki, "İrşad"ın barəsində haray-dad eləyənlər qüssədən əriyib ölələr, qorxurdum ki, "İrşad"a pul verənlər cəmi var-yoxların verələr, "İrşad"a və özlərinə bir qəpik də saxlamayalar (ki mütrüb zad oynadanda şabaş verələr). Qorxurdum ki, qəzetlərdə o qədər "İrşad"ı tərifləyələr ki, əcnəbi millətlər müsəlmanların qəzet-bazlığına mat və heyran qalalar".

Bəzən isə "Molla Nəsrəddin" jurnalı adından "Molla Nəsrəddin" imzasıyla mətbuatda izlədiyi proseslərə açıq münasibət bildirirdi. Məsələn, Peterburqda çıxan "Ülfət" qəzetinin həqiqi milli ziyalıların işinə müdaxilə etməsini hörmətsizlik və təhqir kimi qəbul edən müəllif Zaqafqaziya Ruhani İdarəsinin adına poçt vasitəsilə həmin redaksiyadan qutuda üç nəfər "qarnı yoğun molla"-nın həmin ziyalıların yerinə göndərilməsini "Qəribə qutu" məqaləsində belə təsvir edir: "Sual-cavabdan sonra mollalar cavab verirlər ki, bizi "Ülfət" qəzeti göndərdi ki, birimiz Qori darülmüəllimində Firidun bəy Köçərlinin əvəzinə və birimiz də Rəşid bəy Əfəndiyevin əvəzinə müəllim olaq. Üçüncü molla da cavab verir ki, məni də "Ülfət" göndərdi Ağayevin yerinə "İrşad"a müdir olam və lazım gələndə müsəlman vilayətini gəzəm və camaata vəz nəsihət edəm, çünki Ağayev başarmır" ("Molla Nərdəddin" jurnalı,1907).

XX əsrin əvvəllərində ziyalılarımızın çox işlətdiyi ifadələrdən biri də "millətpərəstlik" ifadəsi idi. Amma bu istilahı yeri gəldi, gəlmədi işlətmirdilər. Mətnə açar söz funksiyasını yerinə yetirən həmin ifadə Ömər Faiqin publisistikasında da çox işlənirdi. "Millətpərəstlik zamanıdır" məqaləsində ("İrşad" qəzeti, 1906) əzilən, aşağılanan, istismar olunan millətin dünəni və bu günü müqayisə edilir. Gəncədə, Şəkiddə, Şamaxıda, Batumda yaradılan, sonra isə xarabaya çevrilən mədrəsələr, məscidlər, idarələr, kitabxanalar, köprülər və s. ulu babalarımızın, atalarımızın ağılı, zəhməti və iradəsi hesabına başa gəldiyi halda, nədən istiladan sonra əxlaqımız pozuldu, gözəl milli adətlərimiz yaddan çıxdı? - sualına cavab axtarılır.

Müəllif elm və təhsilimizin real durumunu o qədər dəqiqliklə izah edir ki, bu gün də aktual olan həmin problemin mənşəyini anlamış oluruq. O göstərirdi ki, istiladan sonra öz milli, qədim təhsil sistemimizdən imtina etməyə məcbur olduq, lakin yeni mədəniyyət, təhsil, elm istiqamətindən də xəbərsiz idik. Ona görə də "ortada meymun kimi qaldıq". Təbii ki, Ömər Faiq "meymun" kəlməsini hər dəfə rusları yamsılamaq anlamında işlədirdi.

Ömər Faiqin qaldırdığı problem, əslində təbliğat obyektı bir az başqa istiqamətli idi. Yəni həmin məqalədə məqsəd ehtiyac içərisində, ağır durumda olan Qarabağ və Zəngəzur aclarına yardım işini təbliğ etmək idi. Lakin bu təbliğ adı, reklam xarakterli deyildi. Onun mütəmadi

izləyərək təhlil etdiyi prosesin mahiyyəti açılırdı. Məsələn, müəllif Zeynalabdin Tağıyevi örnək kimi göstərərək bildirirdi ki, ondan başqa zənginlərimizdən bir məktəb, bir mədrəsə, bir kitabxana xərci çəkən olmayıb. Halbuki müsəlmanların tarixində, din və əxlaqında xeyriyyəçilik ənənəsi daima olub.

Ömər Faiqin bir publisist kimi dili, üslubu da çox maraqlı, təsirli və maarifləndirici funksiyalıdır. Emosional dillə, ritorika, pafos və kəskinliklə dərin məna, fəlsəfi ideyalar təlqin edə bilir. Oxucu onun tarixi əsas olan fakt və müqayisələrini, məntiqi dərinliyi olan mühakimələrini, ibrətamiz misallarını, cəsarətli etiraz və çağırışlarını səmimi, doğma haray kimi qəbul edir. Onun bütün məqalə və çıxışlarında millətin yarasını açıqca görən, dərini və dərmanını bilən həkim, loğman xislətinin xüsusiyyətləri görünür.